

नेपाली भाषामा संयोजन प्रक्रिया

● नारायण शर्मा

सार - नेपाली भाषामा पाइने संयोजन प्रक्रियाको वर्णनात्मक विश्लेषण गर्नु यस शोधपत्रको उद्देश्य रहेको छ। नेपाली संयोजक शब्दहरूलाई शब्द संरचना, अर्थ, शब्द स्रोत अनि आश्रयका आधारमा वर्गीकरण गरी पद, पदबन्ध, उपवाक्य तथा वाक्यात्मक स्तरमा सम्पन्न हुने संयोजन प्रक्रियाको विश्लेषण यसमा गरिएको छ।

बीज शब्द - नेपाली, संयोजन, संयोजक, पद, पदबन्ध, उपवाक्य, वाक्य।

१. परिचय

अङ्ग्रेजी भाषाको 'कोअर्डिनेसन' शब्दको पर्यायका रूपमा संयोजन पदको प्रयोग नेपालीमा गरिन्छ। संयोजन शब्दको कोशीय अर्थ 'दुई वा दुईभन्दा बढी तत्त्व मिल्ने वा जोडिने काम, कुनै कुराको चाँजोपाँजो, आयोजना' भन्ने रहेको पाइन्छ।^१ समग्रमा भन्नु पर्दा एकभन्दा बढी पद, पदबन्ध तथा उपवाक्यहरूलाई जोडेर संयुक्त वा मिश्र वाक्य बनाउने प्रक्रियालाई संयोजन प्रक्रिया भनिन्छ। संयोजन प्रक्रियाद्वारा नै कुनै पनि वाक्य वा कथनलाई प्रयोक्ताले आफ्नो आवश्यकताअनुसार लम्ब्याउन वा छोट्याउन सक्छन्। कुनै पनि भाषामा संयोजन प्रक्रिया पद, पदबन्ध, उपवाक्य अनि वाक्यका स्तरमा हुने गर्छ। भाषिक तत्त्वका अतिरिक्त भाषामा प्रयुक्त अर्द्धविराम चिह्न (,) ले पनि कहिलेकहीं संयोजकको

१. कृष्णप्रसाद पराजुली (सम्पा), वि सं २०५५, नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ १२०६

काम गर्छ। यसरी संयोजन प्रक्रियामा मुख्य घटकको कार्य गर्ने शब्दलाई संयोजक भनिन्छ जसले पद, पदबन्ध, उपवाक्य अनि वाक्यलाई जोड्ने काम गर्छ। अर्को शब्दमा दुई वा दुईभन्दा बढी पद, पदबन्ध, उपवाक्य वा वाक्यहरूबिच व्याकरणिक सम्बन्ध स्थापित गरी तिनलाई एउटै एकाइका रूपमा संयोजन गर्ने शब्दलाई संयोजक भनिन्छ।

२. नेपाली भाषाका संयोजक शब्दहरूको वर्गीकरण

पारम्परिक नेपाली व्याकरणमा संयोजकलाई शब्दको अविकारी भेदका रूपमा वैयाकरणहरूले चर्चा गरेका छन्। संयोजन प्रक्रियालाई नै केन्द्रीय विषय बनाई गरिएका अध्ययनको अभाव नेपालीमा देखिए तापनि नेपाली व्याकरणका पुस्तकहरूमा यससम्बन्धी विभिन्न प्रकारले चर्चा गरिएको पाइन्छ। रोहिणीप्रसाद भट्टराईद्वारा सम्पादित **बृहत् नेपाली व्याकरणमा**^२ संयोजक शब्द तथा यसका भेदहरूको उल्लेख पाइन्छ भने वल्लभमणि दाहालको **भाषिक चिन्तनमा**^३ नेपाली वाक्यांशहरूको संयोजन प्रक्रियाबारे चर्चा पाइन्छ। यस्तै प्रकारले हेमाङ्गराज अधिकारीको प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण^४, माधवप्रसाद पोखरेलको **नेपाली वाक्य व्याकरण**^५ अनि मोहनराज शर्माद्वारा लिखित **प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण**^६ पुस्तकहरूमा भने नेपालीका संयोजक शब्द र तिनका प्रकारहरूबारे गहन अध्ययन उपलब्ध छ। यसअतिरिक्त घनश्याम नेपालकृत **रूप र रेखा** पुस्तकमा 'भाषिक संयोजन प्रक्रिया र उज्यालोका संयोजन तत्त्व'^७ शीर्षक लेखमा इतिवृत्तात्मक आख्यानमा पाइने संयोजन प्रक्रिया र संयोजक शब्दको चर्चा पाइन्छ। आख्यानमा पाठमा मूर्त र अमूर्त दुई प्रकारले संयोजन प्रक्रिया सम्पन्न हुने कुरो उनले गरेका छन्।

शब्दका अविकारी वर्गान्तर्गत पर्ने संयोजकलाई भाषाको बन्द कोटिको शब्दवर्ग मान्न सकिन्छ किनभने भाषामा संयोजकहरू सीमित सङ्ख्यामा रहन्छन्। कुनै पनि भाषामा संयोजक शब्दको प्रकार्य भन्नु नै दुई वा दुईभन्दा धेरै एकाइलाई जोड्नु रहेको हुन्छ। यद्यपि यसरी भाषिक एकाइलाई जोड्ने प्रकार्य कहिलेकहीं संयोजकइतर वर्गका शब्दहरूले समेत निर्वाह गर्ने हुन्छ। यस दृष्टिले संयोजक शब्दका विशुद्ध

२. रोहिणीप्रसाद भट्टराई (सम्पा), वि सं २०३३, **बृहत् नेपाली व्याकरण**, काठमाडौं, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ ३४२
३. गोविन्दराज भट्टराई र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (सम्पा), वि सं २०६१, **डा वल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन**, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार, पृ १७१
४. हेमाङ्गराज अधिकारी, वि सं २०६७, **प्रयोगात्मक नेपाली व्याकरण**, ललितपुर, साझा प्रकाशन, पृ ११३
५. माधवप्रसाद पोखरेल, वि सं २०५६, **नेपाली वाक्य व्याकरण**, काठमाडौं, एकता बुक्स, पृ १७३
६. मोहनराज शर्मा, वि सं २०७१, **प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण**, काठमाडौं, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पृ १५८
७. घनश्याम नेपाल, सन् १९९६, **रूप र रेखाहरू**, गान्तोक, सिक्किम, जनपक्ष प्रकाशन, पृ ६७

तथा अन्य गरी दुईवटा स्थूल वर्ग देखाउन सकिन्छ। अन्य वर्गका शब्दहरूले पनि कहिलेकहीं वाक्यमा आएर संयोजकका रूपमा कार्य गर्छन्। विशुद्ध संयोजकभित्र र, अनि, तथा, अथवा, तापनि आदि शब्दहरू पर्छन् भने अन्य संयोजकभित्र सम्बन्धवाची सर्वनाम जुन, जो, कृदन्त क्रियापद भने, असमापिका क्रियापद भनेर, भन्दै, भनी आदिलाई राख्न सकिन्छ। यसबाहेक नेपालीमा पाइने संयोजक शब्दहरूलाई निम्न आधारमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ।

२.१. शब्द संरचनाका आधारमा

संरचनाको अर्थ कुनै पनि वस्तुको ढाँचा, बनोट भन्ने रहेको छ। संरचनाका आधारमा नेपाली संयोजक शब्द दुई प्रकारका छन्। ती हुन् – सरल संयोजक र जटिल संयोजक। सरल संयोजकहरू एउटै शब्दद्वारा बनिएका हुन्छन्। नेपाली भाषामा पाइने सरल संयोजक शब्दहरू अनि, अथवा, पनि, तर, र, नत्र, या, कि, वा आदि हुन्। अर्कातिर एकभन्दा अधिक शब्दहरू मिलेर बनेको संयोजकलाई जटिल संयोजक भन्न सकिन्छ। जटिल संयोजकका केही उदाहरण यस प्रकार छन् –

क. राम हिजो विद्यालय आएन किनभने उसलाई ज्वरो आएको थियो।

आ. हरि पढाइमा व्यस्त थियो तर पनि उसले श्यामलाई सहयोग गर्‍यो।

माथिका वाक्यहरूमध्ये पहिलो वाक्यमा भएका दुईवटा उपवाक्यलाई किनभने पदले अनि दोस्रो वाक्यमा भएका उपवाक्यहरूलाई तर पनि पदले संयोजन गरेको छ। यी दुईमध्ये पहिलो वाक्यमा भएको किनभने शब्द किन र भने दुईवटा शब्दहरू मिलेर वाक्यमा एउटै अर्थ दिने संयोजक बनेका छन् भने दोस्रो वाक्यमा भएका तर पनि दुईवटा शब्दहरू वाक्यमा आएर एउटै अर्थ दिने संयोजक शब्द बनेका छन्। एउटा ध्यान दिन योग्य कुरो के छ भने नेपाली भाषामा पाइने जटिल संयोजकहरू एकभन्दा अधिक शब्द मिलेर बनेका भए तापनि यी शब्दहरू सदैव एउटै डिकोभित्र जोडिएर मात्र लेखिँदैन कहिलेकहीं यी शब्दहरू एउटै डिकोभित्र नलेखिन पनि सक्छन्। जस्तै–

एउटै डिकोभित्र लेखिने जटिल संयोजकहरू	एउटै डिकोभित्र नलेखिने जटिल संयोजकहरू
किनभने, किनकि, तापनि, जबकि, त्यसैले, यसैले, आदि।	त्यसो भए, उसो भए, तब त, जसले गर्दा, आदि।

नेपाली भाषामा भएका जति पनि सरल संयोजकहरू छन् तिनको प्रयोग पद, पदबन्ध अनि संयुक्त वाक्यको संयोजन प्रक्रिया सम्पन्न हुँदा हुने गर्छ भने जटिल संयोजकको प्रयोग चाहिँ मिश्र वाक्यका स्वतन्त्र उपवाक्य र आश्रित उपवाक्यको संयोजन प्रक्रियामा हुने गर्छ।

२.२. अर्थका आधारमा

अर्थ भन्नाले कुनै शब्दबाट प्रकट हुने 'तात्पर्य', 'मतलब' वा 'अभिप्राय' भन्ने बुझिन्छ। नेपाली भाषामा भएका संयोजक शब्दहरू धेरै प्रकारका छन् र ती शब्दहरू वाक्यमा प्रयुक्त भएर तिनबाट पाइने अर्थ पनि धेरै छन्। यस आधारमा नेपाली संयोजक शब्दलाई निम्न प्रकारले वर्गीकृत गर्न सकिन्छ-

क. समुच्चयवाचक संयोजक - साधारण अर्थमा समुच्चय भन्नाले जम्मा गर्नु वा कुनै पनि कुरालाई एकत्रित पार्नु भन्ने बुझिन्छ। त्यसरी नै समुच्चयवाचक संयोजकले पनि कुनै वाक्यमा भएको एउटा पदलाई अर्को पदसँग, एउटा पदबन्धलाई अर्को पदबन्धसँग अनि एउटा वाक्यलाई अर्को वाक्यसँग जोड्ने काम गर्छ। जस्तै-

अ. गोपाल **अनि** हरि दुवै बदमास छन्।

आ. भाइले रातो कमिज **अनि** सेतो सुरुवाल लाउँछ।

इ. राम भात खान्छ **अनि** स्कुल जान्छ।

उपर्युक्त तीनवटै वाक्यहरूमा भएका अनि शब्द समुच्चयवाचक संयोजक हो। उदाहरण (अ) मा भएको अनि शब्दले दुईवटा पद 'गोपाल' अनि 'हरि' लाई जोडेर दुवैजना बदमास भएको जानकारी दिएको छ भने उदाहरण (आ) मा अनि शब्दले दुईवटा नाम पदबन्ध 'रातो कमिज' अनि 'सेतो सुरुवाल' लाई जोडेर भाइले लगाएका लुगाहरूको विवरण दिएको छ। यसरी नै उदाहरण (इ) मा अनिले दुईवटा उपवाक्यहरू 'राम भात खान्छ' अनि 'राम स्कुल जान्छ' लाई संयोजन गरेर रामले गरेका कामहरूको जानकारी दिएको छ। नेपाली भाषामा यस प्रकारका समुच्चयवाचक संयोजकहरू र, अनि, तथा, एवम्, आदि हुन्। दुईवटा उपवाक्य मिलेर मिश्रवाक्य बन्दा समुच्चयवाचक संयोजकको प्रयोग नेपाली भाषामा हुँदैन।

ख. विकल्पवाचक संयोजक - विकल्पको अर्थ दुई वा त्यसभन्दा अधिक विषयमध्ये एउटालाई रोज्नु हो। जुन संयोजक शब्दले वाक्यमा भएका एकभन्दा अधिक पद, पदबन्ध अनि वाक्यलाई संयोजन गरी एकअर्काका विकल्पका रूपमा अर्थ व्यक्त गर्छ त्यसलाई विकल्पवाचक संयोजक भनिन्छ। जस्तै-

अ. सीता वा गीता जो आए पनि हुन्छ।

आ. टाउको निहुराएर वा लुत्रुक्क परेर नबस।

इ. राम जान्छ वा श्याम जान्छ।

उपर्युक्त तीनवटै वाक्यहरूमा भएका 'वा' विकल्पवाचक संयोजक हो। उदाहरण (अ) मा भएको वा शब्दले दुईवटा पद ('सीता' र 'गीता') लाई विकल्पका रूपमा देखाएको छ। उदाहरण (आ) मा वा शब्दले दुईवटा क्रिया पदबन्ध ('टाउको निहुराएर' र 'लुत्रुक्क परेर') लाई विकल्पका रूपमा देखाएको

छ अनि उदाहरण (इ) मा भएको वाले दुईवटा वाक्यहरू ('राम जान्छ' वा 'श्याम जान्छ') लाई संयोजन गरेर राम र श्याममध्ये कोही एकजना जाने कुरो बुझाएको छ। नेपाली भाषामा पाइने विकल्पवाचक संयोजकहरू वा, या, अथवा, कि, किंवा आदि हुन्। दुईवटा उपवाक्य मिलेर मिश्रवाक्य बन्दा समुच्चयवाचक संयोजकको प्रयोग नेपाली भाषामा हुँदैन।

ग. विरोधवाचक संयोजक - जुन संयोजकले एउटा वाक्यसित अर्को वाक्यको संयोजन गरी संयुक्त वाक्य बनाएपछि दुईवटा वाक्यमाझ विरोधको अर्थ बुझाउँछ त्यस्तो संयोजकलाई विरोधवाचक संयोजक भनिन्छ। जस्तै- गायत्रीलाई ज्वरो आएको छ तर ऊ स्कुल गई।

उपर्युक्त वाक्यमा दुईवटा स्वतन्त्र वाक्यहरू छन्। एउटा 'गायत्रीलाई ज्वरो आएको छ' अनि अर्को 'गायत्री स्कुल गई'। यस वाक्यमा एउटा उपवाक्यले अर्को उपवाक्यसँग तर संयोजकका सहयोगमा विरोधको सम्बन्ध जनाएको छ। नेपाली भाषामा विरोधवाचक संयोजकहरू तर, किन्तु, परन्तु, तापनि, हुन त, यद्यपि, तथापि आदि हुन्।

घ. परिणामवाचक संयोजक - परिणामको अर्थ कुनै काम वा विषयको परिणाम तथा निष्कर्ष भन्ने बुझिन्छ। परिणामवाचक संयोजकले दुईवटा वाक्यलाई संयोजन गरेर एउटा वाक्यमा भनिएको कुराको निष्कर्ष अर्को वाक्यबाट पाउन सहयोग गर्छ। जस्तै- कमललाई ज्वरो आयो त्यसैले ऊ स्कुल गएन।

उपर्युक्त वाक्यमा दुईवटा स्वतन्त्र उपवाक्यमध्ये पहिलो उपवाक्य 'कमललाई ज्वरो आयो' अनि दोस्रो 'कमल स्कुल गएन' माझको सम्बन्ध त्यसैले संयोजकले बनाएको छ र पहिलो वाक्यका घटनाको परिणाम त्यसैले संयोजकका माध्यमले दोस्रो वाक्यले भोगेको छ। नेपालीमा भएका परिणामवाचक संयोजकहरू तसर्थ, अतः, अतएव आदि हुन्।

ङ. समानाधिकरणात्मक संयोजक - समानाधिकरणको अर्थ उही स्थान, वर्ग वा पदार्थमा विद्यमान भएको भन्ने बुझिन्छ। दुईवटा समान महत्त्वका उपवाक्यमाझ संयोजन गर्ने संयोजक समानाधिकरणात्मक संयोजक हो। जस्तै- श्याम आज घर फर्कियो किनभने उसको परीक्षा नजिकै आएको छ।

उपर्युक्त वाक्यमा दुईवटै उपवाक्य समान महत्त्वका छन्। यसैले उक्त वाक्यलाई संयोजन गर्ने संयोजक समानाधिकरणात्मक हो। यस प्रकारका संयोजकमा दुईवटा अर्थ बुझाउने उपवाक्य भए तापनि एउटाको सम्बन्ध अर्कासँग रहेको हुन्छ। यस प्रकारका संयोजकद्वारा मिश्र वाक्य बन्ने गर्छ। नेपालीमा भएका समानाधिकरणात्मक संयोजकहरू किनभने, किनकि आदि हुन्।

च. सङ्केतवाचक संयोजक - सङ्केतको अर्थ कुनै कुराको निर्देश गर्ने 'चिह्न', 'चिनु', 'प्रतीक' हुन्छ। जुन संयोजकले दुईवटा उपवाक्यमा भनिएका कुरालाई कुनै सङ्केतका माध्यमले खुलस्त

पाछ त्थसलाई सङ्केतवाचक संयोजन भनिन्छ। उपवाक्यहरूमाझ यस प्रकारको संयोजन भएर मिश्र वाक्य बन्ने गर्छ। उदाहरण- यदि आज पानी पन्यो भने वन जङ्गल हरियो हुन्छ।

उपर्युक्त मिश्र वाक्यमा भएको आश्रित उपवाक्य 'पानी परे' अनि स्वतन्त्र उपवाक्य 'वन जङ्गल हरियो हुन्छ' लाई यदि संयोजकले संयोजन गर्नाका साथै उक्त संयोजकले आश्रित उपवाक्यमा भनिएका कुरो भए दोस्रो वाक्यमा भनिएको कुरो हुने सङ्केत पनि गरेको छ। नेपाली भाषामा पाइने अन्य सङ्केतवाचक संयोजकहरू भने, भनेदेखि आदि हुन्।

२.३. शब्द स्रोतका आधारमा

शब्द स्रोत भनेको कुनै पनि शब्दको 'उत्स' वा 'उद्गम' हो। नेपाली भाषामा भएका सबै संयोजक शब्दहरू नेपाली भाषाका मौलिक शब्द मात्र नभएर संस्कृत साथै अन्य भाषाबाट पनि आएका छन्। यस आधारमा नेपाली संयोजक शब्दलाई तत्सम अनि तत्समइतर दुई भागमा छुट्याउन सकिन्छ।

क. तत्सम संयोजक - संस्कृत भाषाबाट नेपाली भाषामा जस्ताको त्यस्तै आएको शब्द तत्सम शब्द हो। नेपाली भाषामा कतिपय संयोजक शब्दहरू संस्कृतबाट जस्ताको त्यस्तै नेपालीमा आएका छन्। नेपाली भाषामा भएका तत्सम संयोजकहरू तथा, किन्तु, यद्यपि, अतएव, परन्तु, किंवा, एवम्, अतः आदि हुन्।

ख. तत्समइतर संयोजक - तत्सम शब्दबाहेक नेपालीका मौलिक तथा आगन्तुक शब्दलाई तत्समइतर संयोजक भन्न सकिन्छ। नेपाली भाषामा तत्समइतर संयोजकहरू र, पनि, अनि, त्यसो भए, किनभने आदि हुन् भने या, औ आदि आगन्तुक संयोजक हुन्।

२.४. आश्रयका आधारमा

आश्रयको अर्थ कुनै वस्तुलाई संरक्षण दिएर गरिने 'मदत', 'सहारा', 'आधार', 'टेको' आदि भन्ने रहेको पाइन्छ। वाक्यमा भएका आश्रित र आश्रयरहित उपवाक्यलाई जोड्ने आधारमा संयोजकलाई दुईवटा वर्गमा वर्गीकृत गर्न सकिन्छ-

क. सापेक्ष संयोजक - सापेक्षको अर्थ स्वतन्त्र रूपमा रहेको नभएर अर्काको आशामा रहेको भन्ने बुझिन्छ। सापेक्ष संयोजकले असमान रूपमा रहेका दुईवटा उपवाक्यहरूलाई जोड्ने काम गर्छ अर्थात् मिश्र वाक्यमा आएर स्वतन्त्र वाक्यखण्ड र आश्रित वाक्यखण्डलाई जोड्ने संयोजन सापेक्ष संयोजन हो। यस प्रकारको संयोजन प्रक्रियामा आश्रित उपवाक्यको अर्थ स्वतन्त्र उपवाक्यसँग संयोजन भएर मात्र बुझिन्छ। जस्तै- महात्माले दीर्घायु होऊ भन्ने आशीर्वाद दिए।

उपर्युक्त वाक्यमा दुईवटा असमान उपवाक्यहरू छन् यस वाक्यमा भएको 'महात्माले आशीर्वाद

दिए' एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य हो भने 'दीर्घायु भएस्' अर्को आश्रित वाक्य हो। यी दुईवटा असमान वाक्यलाई जोड्ने काम भन्ने संयोजकले गरेको छ र यो सापेक्ष संयोजक हो। सापेक्ष संयोजकद्वारा संयोजन भएर सदैव मिश्र वाक्य बन्ने गर्छ। नेपाली भाषामा भएका यस्ता संयोजकहरू भने, किनभने, यदि, किनकि आदि हुन्।

ख. निरपेक्ष संयोजक - निरपेक्षको अर्थ स्वतन्त्र रहेको बुझिन्छ। निरपेक्ष संयोजकले दुईवटा स्वतन्त्र उपवाक्यलाई संयोजन गरी संयुक्त वाक्य बनाउँछ। जस्तै- भाइ लड्यो अनि रोयो।

उपर्युक्त वाक्यमा पहिलो उपवाक्य 'भाइ लड्यो' अनि दोस्रो उपवाक्य 'भाइ रोयो' दुवैवटा स्वतन्त्र उपवाक्य हुन्। उक्त वाक्यमा दुईवटा समापिका क्रियाहरू छन् जसले यसलाई संयुक्त वाक्य बनाएको छ। 'अनि' संयोजकले यस प्रकारका स्वतन्त्र वाक्यलाई संयोजन गरेकाले यो निरपेक्ष संयोजक हो। नेपालीमा भएका निरपेक्ष संयोजकहरू अनि, तर, कि, पनि, किन्तु, परन्तु, तथापि, यद्यपि आदि हुन्।

३. नेपाली भाषामा संयोजन प्रक्रियाका स्तरहरू

नेपाली भाषामा संयोजन प्रक्रिया पद, पदबन्ध अनि उपवाक्य/वाक्य यी तीनवटा स्तरमा देखाउन सकिन्छ।

३.१. पद संयोजन प्रक्रिया

लिङ्ग, वचन, कारक आदि रूपायक तत्त्वहरूद्वारा रूपायित वाक्यमा प्रयोग गरिन योग्य शब्दलाई पद भनिन्छ। वाक्यमा एक वा एकभन्दा अधिक पदहरू आपसमा जोडिएका हुन्छन्। नेपाली भाषामा पद संयोजन गर्ने संयोजक र, अनि, एवम्, अर्थात्, वा, अथवा, कि आदि हुन्। उदाहरण-

अ. गोपाल अनि हरि दुवै बदमास छन्।

आ. भाइले रोटी र सब्जी खान्छ।

माथिका (अ) र (आ) वाक्यहरूमा 'अनि' र 'र' संयोजकले वाक्यमा भएका पदहरूलाई संयोजन गरेका छन्। (अ) वाक्यमा 'अनि' शब्दले 'गोपाल' र 'हरि' दुईवटा नामपदलाई संयोजन गरेको छ भने वाक्य (आ) संयोजक शब्द 'र'ले 'रोटी' र 'सब्जी' कर्मपदलाई संयोजन गरेको छ। यी दुवै उदाहरणमा संयोजन शब्दहरूले अर्थका आधारमा समुच्चयवाचक संयोजकको काम गरेको छ किनभने (अ) वाक्यमा 'गोपाल' अनि 'हरि' पदलाई संयोजन गरी दुवै बदमास भएको जानकारी 'र'का माध्यमले प्राप्त भएको छ। उसै गरी वाक्य (आ) मा 'रोटी' र 'सब्जी' दुईवटा कर्मपदहरूको संयोजन गरी भाइले यी कुराहरू खाने जनाएको छ। यस आधारमा नेपाली पद संयोजनका लागि समुच्चयवाचक अनि विकल्पवाचक संयोजकको मात्र प्रयोग हुने देखिन्छ।

पद संयोजक	संयोजकका प्रकार
र, अनि, एवम्	समुच्चयवाचक संयोजक
वा, अथवा, कि	विकल्पवाचक संयोजक

यस अतिरिक्त नेपाली भाषामा पदहरूको संयोजन कहिलेकहीं अर्द्धविराम चिह्नका माध्यमले पनि बुझिन्छ। जस्तै- राम, श्याम अनि हरि घुम्न गए।

उपर्युक्त वाक्यमा अल्पविराम चिह्नले समुच्चयवाचक संयोजकको कार्य गरेको छ।

३.२. नेपाली पदबन्ध संयोजन प्रक्रिया

व्याकरणिक सम्बन्धका आधारमा वाक्यभित्र निश्चित रूपले मिलेर रहेका पदहरूको समूहलाई पदबन्ध भनिन्छ। पदबन्ध कम्तीमा दुईवटा पदहरू मिलेर बनेका हुन्छन्। यो पदबन्ध माथिको भाषिक एकाइ हो। नेपाली भाषामा पदबन्धलाई संयोजन गर्ने संयोजकहरू र, अनि, अर्थात्, वा, अथवा, कि, एवम्, तर आदि हुन्। उदाहरण-

अ. उसको भाइ र मेरी बहिनी एउटै कक्षामा पढ्छन्।

आ. मैले अमिलो अचार अनि पिरो सब्जी खाएँ।

उपर्युक्त वाक्यमध्ये (अ) वाक्यमा नाम पदबन्ध 'उसको भाइ' सँग अर्को नाम पदबन्ध 'मेरी बहिनी' लाई 'र' संयोजकले जोडेको छ। अनि (आ) वाक्यमा नाम पदबन्ध 'अमिलो अचार' सँग अर्को नाम पदबन्ध 'पिरो सब्जी' लाई 'अनि' संयोजकले जोडेको छ।

अर्थका आधारमा हेर्नु हो भने नेपाली पद संयोजनमा झैं पदबन्ध संयोजनमा पनि समुच्चयवाचक संयोजक र विकल्पवाचक संयोजक नै प्रयोग हुने देखिन्छ।

३.३. नेपाली उपवाक्यवाक्य संयोजन प्रक्रिया

वाक्य भाषाको बृहत्तर व्याकरणिक एकाइ हो। दुई वा दुईभन्दा बढी सार्थक शब्द मिली बनेका उद्देश्य र विधेयको योग नै वाक्य हो। वाक्यका संरचनामा एउटा मात्र उपवाक्य वा एकभन्दा धेरै उपवाक्य हुनसक्छन्। एउटा मात्र उपवाक्य भएको वाक्य सरल वाक्य हो। 'परम्परागत व्याकरणमा एउटा समापिका क्रिया अथवा एउटा समापिका क्रिया तथा अन्य असमापिका क्रिया भएका वाक्यांशलाई सरल वाक्य भन्ने चलन छ'।^८ तर चम्स्कीको 'रूपान्तरण व्याकरणले समापिका वा असमापिका क्रिया

८. गोविन्दराज भट्टराई (सम्पा), वि सं २०६१, डा वल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार, पृ १७२

जति छन् त्यतिवटा उपवाक्य मान्छ'।^९ यस आधारमा भन्नु पर्दा वाक्यमा एकभन्दा धेरै उपवाक्यहरू आएपछि त्यो सरल वाक्य रहँदैन। कि त्यो संयुक्त वाक्य बन्छ कि मिश्र वाक्य बन्छ। नेपाली भाषामा एकभन्दा बढी उपवाक्यको संयोजन भई संयुक्त र मिश्र वाक्य बन्ने संयोजन प्रक्रियालाई निम्न प्रकारले देखाउन सकिन्छ-

३.३.१. संयुक्त वाक्य बन्ने संयोजन प्रक्रिया

दुई वा दुईभन्दा बढी स्वतन्त्र उपवाक्यहरू मिलेर बनेको वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ। नेपाली भाषामा दुईवटा स्वतन्त्र उपवाक्यलाई संयोजन गर्ने संयोजकहरू अनि, पनि, र, कि, वा, एवम्, तथा, तर, किन्तु, यद्यपि, तथापि, तापनि, तैपनि, अतएव, अथवा, तसर्थ, त्यसैले, हुनत, अतः, परन्तु, न-न, आदि हुन्। यस प्रकारको उपवाक्य संयोजन निरपेक्ष संयोजकले गर्छ।

नेपाली भाषामा संयुक्त वाक्य बनाउने संयोजकहरू

संयोजकका प्रकार	संयोजक शब्द	उदाहरण	स्वतन्त्र वाक्यहरू
समुच्चयवाचक	र, अनि, तथा, एवम्, पनि,	राम भात खान्छ अनि स्कुल जान्छ।	क. राम भात खान्छ। ख. राम स्कुल जान्छ।
विकल्पवाचक	वा, अथवा, कि,	बहिनी जान्छे वा भाइ जान्छ।	क. बहिनी जान्छे ख. भाइ जान्छ।
विरोधवाचक	तर, किन्तु, तापनि, तथापि, नकि, नत्र, नभए,	मदनले पढ्छ तर लेखन जान्दैन।	क. मदनले पढ्छ। ख. मदनले लेखन जान्दैन।
परिणामवाचक	तसर्थ, अतः, त्यसैले, अतएव, हुनत	कमललाई ज्वरो आयो त्यसैले ऊ स्कुल गएन।	क. कमललाई ज्वरो आयो। ख. कमल स्कुल गएन।

यसका अतिरिक्त पनि नेपाली भाषामा दुईवटा स्वतन्त्र वाक्यमा एउटै संयोजक शब्द दुईपल्ट आएर पनि वाक्य संयोजन भएको पाइन्छ यस्तो संयोजकलाई युगल संयोजक वा द्वित्व संयोजन भनिन्छ।

९. गोविन्दराज भट्टराई (सम्पा), डा बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, पूर्ववत्, पृ १७२

जस्तै- न म घर गएँ न श्याम घर गयो।

यस वाक्यमा दुईवटा स्वतन्त्र वाक्यहरू 'म घर गएँ' अनि 'श्याम घर गयो' छन्। यी वाक्यहरूलाई अकरणबोधक निपात 'न-न' ले संयोजन गरेर अकरण वाक्य बनाएको छ। यसबाहेक पनि नेपालीमा संयुक्त वाक्य बनाउने युगल संयोजकहरू कि-कि, पनि-पनि आदि हुन्।

३.३.१. मिश्र वाक्य बनाउने संयोजन प्रक्रिया

एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य र अरू आश्रित उपवाक्य मिली बनेको वाक्य मिश्र वाक्य हो। नेपाली भाषामा एउटा स्वतन्त्र उपवाक्य अनि अरू आश्रित उपवाक्यलाई संयोजन गर्ने संयोजक शब्दहरू किनभने, किनकि, यदि, भने, भनी, कि, त, जब, तब, जहाँ, जुन, जस, जो, जहिले, जत्रो आदि हुन्। यस प्रकारको उपवाक्य संयोजन सापेक्ष संयोजकले गर्छ।

मिश्र वाक्य बनाउने संयोजकहरू

संयोजकका प्रकार	संयोजक शब्द	उदाहरण
समानाधिकरणात्मक	किनभने, किनकि,	भोलि राम घरमा हुँदैन किनभने उसले कलेज जानुपर्छ।
सङ्केतवाचक	यदि, भने, भनेदेखि	यदि ऊ जान्छ भने जावोस्।

असमापिका संयोजक - नेपाली भाषामा पाइने असमापिका क्रियाहरूले पनि उपवाक्यहरूमाझ संयोजन गरी मिश्र वाक्य बनाउँछ। नेपालीमा धातुसँग ई, एर, तै/दै आदि प्रत्यय गाँसिएर असमापिका क्रिया बन्छ। यस्ता शब्दले संयोजन गरी बनेको वाक्यको एउटा दृष्टान्त यस प्रकार छ- राम भात खाएर स्कुल जान्छ।

यस वाक्यमा दुईवटा स्वतन्त्र वाक्य छन्- एउटा 'राम भात खान्छ' अनि अर्को 'राम स्कुल जान्छ'। यी दुईवटा वाक्यमाझ संयोजन भएर मिश्र वाक्य बनेको छ। यसरी मिश्र वाक्य बन्दा 'खा' धातुमा 'एर' प्रत्यय लागेर बनेको असमापिका क्रिया 'खाएर'ले संयोजन गरेको छ। यसरी धातुमा प्रत्यय लागेर बनेका असमापिका क्रियाहरूले पनि वाक्यमा संयोजकका रूपमा काम गरेको हुन्छ। असमापिका संयोजकका अन्य उदाहरणहरू खाई, खाँदै, बसेर, गएर आदि हुन्।

सम्बन्धवाचक संयोजक - आश्रित उपवाक्यहरूलाई जनाउने सर्वनामहरूको सानो समूहलाई

सम्बन्धवाचक र सहसम्बन्धवाचक योजक भनिन्छ।^{१०} यस वर्गमा पर्ने सार्वनामिक पदहरू स्वयम् संयोजक होइनन् तर मिश्र वाक्यमा यिनहरूले संयोजक जस्तै काम गर्छन्। उदाहरण- जुन मान्छेले केही जान्दैन ऊ नै धेरै बाठो हुन्छ।

यसका अतिरिक्त नेपालीमा भएको अन्य सम्बन्धवाचक संयोजकहरू जो, जुन, जब, जहिले, जता, जहाँ, जसरी, जे आदि हुन्।

युगल संयोजक - नेपालीमा युगल संयोजकका सहायताले पनि मिश्र वाक्य बन्ने गर्छ। अर्थात् यस प्रकारको संयोजन प्रक्रियामा स्वतन्त्र उपवाक्य र आश्रित उपवाक्यमाझ दुईवटा संयोजकहरूले सम्बन्ध स्थापित गर्छन्। जस्तै- न त ऊ पढ्छ न त किताब दिन्छ।

यस वाक्यमा दुईवटा आश्रित उपवाक्य छन्। एउटा 'ऊ पढ्छ' अर्को 'किताब दिन्छ' यी दुईवटा उपवाक्यमा 'न त' संयोजक दुईपल्ट आएर उक्त वाक्यलाई संयोजन गरी अकरण अर्थ बुझाएको छ। यस प्रकारका अन्य संयोजकहरू यद्यपि-तथापि, हुन त-ता पनि, यदि-भने आदि हुन्।

४. निष्कर्ष

नेपाली भाषामा संयोजन प्रक्रिया विभिन्न व्याकरणिक एकाइहरू पद, पदबन्ध, उपवाक्य साथै वाक्यात्मक स्तरसम्म हुने गर्दछ। नेपाली भाषाका परम्परागत व्याकरणहरूमा पद, पदबन्ध अनि स्वतन्त्र उपवाक्यहरूको संयोजन गर्ने र, अनि, तर, एवम्, कि जस्ता विशुद्ध संयोजक शब्दहरूलाई मात्र संयोजक मानिएको छ। तर असमापिका क्रिया, सम्बन्धवाचक सर्वनाम अनि नामिक क्रियापद जस्ता आश्रित उपवाक्यहरूको संयोजन गर्ने विकारी वर्गका शब्दद्वारा पनि नेपालीमा संयोजन प्रक्रिया सम्पन्न हुने हुनाले तिनको विश्लेषणलाई पनि यस अधययनमा समेटिएको छ।